

Leonard Smółka

Prusy Wschodnie w życiu i twórczości Bolesława Limanowskiego (przed rokiem 1918)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 179-187

1993

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Leonard Smołka

**Prusy Wschodnie w życiu i twórczości
Bolesława Limanowskiego
(przed rokiem 1918)***

Problematyka polskich kresów zachodnich i północnych zaprzętała uwagę Bolesława Limanowskiego przed 1918 r. w o wiele mniejszym stopniu niż w okresie późniejszym, po uzyskaniu przez Polskę niepodległości. Co więcej, także jego zainteresowania Prusami Wschodnimi przed 1918 r. ustępowały wyraźnie miejsca rozważaniom na temat spraw śląskich, zwłaszcza cieszyńskich i górnośląskich, choć zdecydowany wzrost roli i miejsca tej ostatniej problematyki w myśli politycznej Limanowskiego nastąpił niewątpliwie dopiero w okresie powstań i plebiscytów. Natomiast już po ustaleniu granicy polsko-niemieckiej w 1922 r., zapewne pod wpływem kłęski plebiscytowej na Warmii, Mazurach i Powiślu oraz znaczącego sukcesu w plebiscycie górnośląskim, blisko czterdziestoletni, choć nadal niezwykle aktywny, Limanowski, przerzucił swoje zainteresowania zachodnie ze spraw śląskich (recte: górnośląskich) na kwestię wschodniopruską. Równocześnie nie zajmował się w ogóle problematyką Śląska Dolnego i Opolskiego, które — tak jak Prusy Wschodnie — pozostały przecież w państwie niemieckim. Stało się tak, mimo — a może przede wszystkim dlatego — że właśnie Śląsk Opolski był w latach międzywojennych największym skupiskiem ludności polskiej w państwie niemieckim¹.

Limanowski pochodził z Pogorza w Inflantach polskich. Urodził się w rodzinie średnio zamożnej, ale upadającej szlachty; został działaczem spiskowym przed 1863 r., a potem socjalistycznym, publicystą, historykiem i socjologiem oraz senatorem Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1922—1935. Kształcił się w Moskwie, gdzie ukończył gimnazjum (1854) i podjął studia medyczne, kontynuowane potem w Dorpacie i zastąpione od 1859 r. wyłącznie naukami społecznymi: historią, socjologią, ekonomią i filozofią. Od 1857 r. Limanowski konspirował w środowisku studenckim. Jesienią 1860 r. wyjechał do Paryża w celu zdobycia wykształcenia wojskowego z myślą wstąpienia potem do legionów polskich. Wiosną 1861 r. powrócił do kraju; organizował w Wilnie manifestacje patriotyczne. Został aresztowany i zesłany do guberni archangielskiej, a później woroneskiej (1866). W wyniku ogólnej amnestii Limanowski latem 1867 r. osiadł na jakiś czas w Królestwie Polskim, a jesienią 1870 r. we Lwowie. Tam uzyskał doktorat filozofii (1876), tam też w wyniku pierwszego

* Ze względów niezależnych od autora i redakcji artykuł — wygłoszony 24 VI 1987 r. w Olsztynie podczas sesji „Prusy Wschodnie w polskiej opinii publicznej okresu zaborów” — ukazuje się ze znacznym opóźnieniem, zwłaszcza w stosunku do innego, zatytułowanego *Publicystyka Bolesława Limanowskiego o Prusach Wschodnich po 1918 r.* i opublikowanego w Komunikatach Mazursko-Warmińskich, 1991, nr 1—2, ss. 51—68.

¹ Było jej tam wówczas około 700 tys., natomiast w Prusach Wschodnich (Warmia, Mazury, Powiśle) — około 250 tys., na Dolnym Śląsku — około 30 tys., na Pograniczu (Babimojskie, Złotowskie) — około 20 tys., wreszcie w głębi Niemiec, na terenach emigracyjnych ruchu polskiego — około 250 tys. L. Smołka, *Liczba i rozmieszczenie Polaków w Niemczech w latach 1918—1939*, w: *Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*, pod red. W. Wrzesińskiego, cz. 1, Wrocław 1981, s. 152.

procesu przeciwko socjalistom galicyjskim został zmuszony do opuszczenia kraju (1878). Limanowski przebywał więc kolejno w Genewie (do 1885), Thun (do 1889) i Paryżu, skąd przeniósł się wreszcie do Krakowa (1907) i Warszawy (1919)².

Limanowskiemu poświęcono dotąd m.in. trzy obszerne biografie; dwie naukowe — pióra Kazimierzy Janiny Cottam³ i Mariana Zychowskiego⁴, jedną popularną, napisaną przez Jerzego Targalskiego⁵. Ukazano go w nich przede wszystkim jako działacza politycznego i uczonego. Jako prekursor i patriarcha socjalizmu polskiego, Limanowski świadomie zrezygnował z walki klasowej na rzecz solidaryzmu społecznego i nadał temu kierunkowi politycznemu charakter niepodległościowy. Natomiast jako uczonego był przede wszystkim historykiem, inicjatorem badań nad ruchami społecznymi XVIII i XIX w., w tym zwłaszcza nad dziejami Polski porozbiorowej, mniej zaś socjologiem. Nie prowadząc zasadniczo badań terenowych, wydobywał dane z różnych opracowań historycznych i publicystyki, interpretował je i komentował politycznie. Zainteresowania wschodniopruskie Limanowskiego miały przede wszystkim ten walor, że były elementem inspirującym i rozwijającym wschodniopruską orientację geopolityczną wśród Polaków innych dzielnic.

O zainteresowaniach Limanowskiego Prusami Wschodnimi nie pisano dotąd wiele. Tylko częściowo wyłumaczeniem tej sytuacji może być fakt, iż nad całą kwestią zachodnią w jego myśli politycznej o Polsce górę wzięła jednak przede wszystkim problematyka ziem zaboru rosyjskiego⁶, skąd zresztą Limanowski wywodził się. Natomiast w latach poprzedzających I wojnę światową i w trakcie jej trwania utożsamiał się z akcją niepodległościową i aktywistyczną orientacją polityczną Józefa Piłsudskiego. Punkt widzenia Limanowskiego na sprawy zachodnie, w tym także na kwestię Prus Wschodnich, najpełniej zrekonstruowano, jak dotąd, w literaturze obcej, w cytowanej już biografii pióra K. J. Cottam. Opracowania polskie są pod tym względem ubogie, choć już w okresie międzywojennym Melchior Wańkowicz odwołał się do wschodniopruskiego wątku w twórczości Limanowskiego w wydanej w 1937 r. książce-reportażu o Prusach Wschodnich⁷. Natomiast po II wojnie światowej wschodniopruski i w ogóle zachodni wątek w działalności i twórczości Limanowskiego zasadniczo pomijano. Pisano o nim, poza wspomnianymi biografiami, ewentualnie tylko w kontekście ruchu robotniczego i jego zainteresowań socjologicznych⁸. Hasło „Limanowski Bolesław” znalazło się jednak słowniku biograficznym Warmii, Mazur i Powiśla Tadeusza Orackiego. Eksponowano w nim związki Limanowskiego z ziemiami zachodnimi i północnymi, zwłaszcza jego twórczość w tym względzie⁹. Do twórczości zachodniej Limanowskiego incydentalnie odwoływali się autorzy opracowań dziejów Polskiej Partii Socjalistycznej w trzech zaborach. Jednakże Jan Tomicki, pisząc przede wszystkim o partii w zaborze rosyjskim, problem ten zasadniczo pominął, a Franciszek Hawranek, Władysław Zieliński, Walentyna Najdus i Józef Buszko ograniczyli się

2 Zwięzły biogram Limanowskiego napisał Henryk Wereszycki, PSB, t. 17.

3 K. J. Cottam, *Bolesław Limanowski (1835—1935). A study in socialism and nationalism*, New York 1978.

4 M. Zychowski, *Bolesław Limanowski 1835—1935*, Warszawa 1971.

5 J. Targalski, *Szermierz wolności. Stuletni żywot Bolesława Limanowskiego 1835—1935*, Warszawa 1972.

6 Problematyki wschodniopruskiej nie dotknięto w najnowszej pozycji poświęconej Limanowskiemu: *Nestor polskiego socjalizmu czy tylko demokrata? Studia o Bolesławie Limanowskim*, pod red. S. Michalkiewicza i Z. A. Zechowskiego, Katowice 1987. W sprawie drugiej zob. zwłaszcza: J. Bardach, *Infanty, Litwa, Białoruś w twórczości Bolesława Limanowskiego. Studium z dziejów kwestii narodowej*, Przegląd Historyczny, 1974, t. 65, z. 3, ss. 479—503.

7 M. Wańkowicz, *Na tropach Śmętka*, Warszawa 1937, s. 367.

8 Np.: Z. A. Zechowski, *Socjologia Bolesława Limanowskiego*, Poznań 1964; J. Kurczewska, *Naród w socjologii i ideologii polskiej. Analiza porównawcza wybranych koncepcji z przełomu XIX i XX wieku*, Warszawa 1979.

9 T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa 1983, ss. 191—192.

do spraw śląskich¹⁰. Wschodniopruski wątek w twórczości Limanowskiego wzmiankował jednak Artur Leinwand (1983), ostatni wydawca *Historii demokracji polskiej w epoce rozbiorowej* Limanowskiego¹¹, a Wojciech Wrzesiński rok później dał ogólną charakterystykę tego wątku¹². Wschodniopruski dorobek pisarski Limanowskiego pominięto jednak w najnowszej książce Mariana Mroczi o polskiej myśli zachodniej w okresie międzywojennym¹³.

Zainteresowania Limanowskiego ziemią zachodnimi i północnymi, zwłaszcza Prusami Wschodnimi, korzeniami sięgały dzieciństwa, kiedy czytał zapewne po raz pierwszy o ich pierwotnych mieszkańcach na kartach *Konrada Wallenroda* Adama Mickiewicza¹⁴. Były one niewątpliwie wypadkową procesu szerszego, zapoczątkowanego zmianą sytuacji narodowo-politycznej na wszystkich ziemiach polskich w związku z likwidacją państwa polskiego i antyfeudalnymi przemianami społeczno-gospodarczymi, najsilniejszymi i najskuteczniejszymi na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim. Jego ukoronowaniem była, widoczna już wyraźnie po klęsce powstania styczniowego, postępująca coraz dalej reorientacja polskiego myślenia geopolitycznego w kierunku zachodnim, jednakże bez rezygnacji z kresów wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Limanowski, uczestnicząc w sygnalizowanym tu procesie przez długi czas z racji swojej długowieczności, głosił zgodnie z nim ideę odrodzonej Rzeczypospolitej Polsko-Litewsko-Ruskiej.

W związku z interesującym nas tu wątkiem wschodniopruskim w twórczości Limanowskiego trzeba zaznaczyć, iż ubolewał on z powodu wykreślenia przez Seweryna Elżanowskiego z jego pierwszej pracy drukowanej w 1860 r.¹⁵ „dwóch znacznych ustępów: historycznego i niekorzystnego dla bogatej szlachty. We wstępie historycznym — wspominał po latach Limanowski — jako Inflantczyk, rozwijałem tę myśl, że w odrodzonej Rzeczypospolitej Polsko-Litewsko-Ruskiej powinny się znaleźć także całe Inflanty łotewskie wraz z Rygą i Mitawą. Jako ludowiec, sprzyjałem rozbudzeniu się ducha narodowego u Łotyszów, Litwinów, Mazurów pruskich, Kaszubów, Ślązaków, Rusinów; nawet będąc jeszcze w Dorpacie pisałem o tym w piśmie, które tam ... wydrukowano”¹⁶. Wynika z tego, iż jeszcze przed 1860 r. Limanowski miał wyraźnie skryształizowany pogląd na kierunek rozwoju narodowego Mazurów w Prusach Wschodnich. Wkrótce też miał po raz pierwszy zetknąć się bezpośrednio z ziemią polskimi pod panowaniem pruskim. Nastąpiło to po opuszczeniu 1 września 1860 r. Dorpatu w drodze Limanowskiego do Belgii (Leodium czyli Liege) i Francji (Paryż). Trasa jego podróży prowadziła m.in. przez Królewiec, Elbląg, Malbork, Tczew, Starogard Gdański, Chojnice, Piłę, Rogoźno, Oborniki i Poznań¹⁷, a więc częściowo przez Prusy Wschodnie.

Podróż wywarła na Limanowskim wielkie wrażenie z różnych powodów. I tak, odnotował on przede wszystkim skutki modernizacyjnej polityki państwa pruskiego.

10 J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892—1948*, Warszawa 1983; F. Hawranek, *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku w latach 1890—1914*, Opole 1977; Wł. Zieliński, *Geneza i powstanie Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego (1890—1893)*, Katowice 1979; tenże, *Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego 1890/1893—1914*, Katowice 1978 (toż, Katowice 1982); W. Najdus, *Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890—1919*, Warszawa 1983; J. Buszko, *Narodziny ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich*, Kraków 1967; tenże, *Ruch robotniczy w Zachodniej Galicji*, Kraków 1986.

11 A. Leinwand, *Bolesław Limanowski — historyk demokracji polskiej*, w: B. Limanowski, *Historia demokracji polskiej w epoce porzbiorowej*, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył A. Leinwand, wyd. V oparte na wyd. II (1922—1923), Warszawa 1983.

12 W. Wrzesiński, *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej 1864—1945*, Warszawa 1984, s. 108, 281, 293—295.

13 M. Mroczo, *Polska myśl zachodnia 1918—1939 (Kształtowanie i upowszechnianie)*, Poznań 1986, por. ss. 47—48.

14 K. J. Cottam, op. cit., s. 228.

15 Chodzi o korespondencję z Inflant w paryskim „Przeglądzie Rzeczy Polskich”, 1860, z 15 XII.

16 B. Limanowski, *Pamiętniki (1835—1870)*, Warszawa 1957, s. 248.

17 Ibidem, ss. 236—240; por. K. J. Cottam, op. cit., s. 228; M. Zychowski, op. cit., s. 18.

Zaznaczył, iż ziemie, które podlegały Prusom, w porównaniu z ziemią pod panowaniem rosyjskim, odznaczały się „większą zamożnością ludu w ubraniu, w koniach, w uprzęży, w wozach, w zabudowaniach” i „staranniejszą uprawą roli”. Równocześnie jednak pierwszy kontakt Limanowskiego z powracającymi do domu po zakończeniu robót polnych Mazurami na dworcu kolejowym w Królewcu, a potem podczas podróży koleją do Tczewa i w tamtejszym domu noclegowym, dostarczył mu innych, mniej optymistycznych spostrzeżeń i doświadczeń. Owych robotników rolnych Limanowski zapamiętał następująco: „Strasznie ubogo wyglądała ich odzież i torby, które mieli z sobą. Całym pożywieniem ich w gospodzie był chleb razowy i gorzałka, którą z niemiecka nazywali brandwinia. Wdałem się z nimi w pogawędkę. Mówili łamanym polskim językiem, z dużą domieszką słów niemieckich przerobionych na polski wzorec. Po niemiecku mówili jeszcze gorzej niż po polsku. Sami uważali się za Prusaków. Wszakże migotała w ich umysłach świadomość polskiego pochodzenia”. Natomiast już po drugiej stronie Wisły, w Tczewie i okolicach, Limanowski doznał „wielkiej przyjemności, wszędzie bowiem wiejska ludność okoliczna mówiła po polsku”, a jadąc potem do Poznania zauważył, iż „im więcej zbliżał się do tego miasta, tym powszechniejszą wśród jadących stawała się mowa polska”¹⁸. Jakkolwiek by nie oceniać powyższych wrażeń Limanowskiego, pewne jest to, iż doświadczył ich wprawdzie człowiek zdeklasowany społecznie, mający jednak inną wizję życia i stosunków społecznych niż ta, która była udziałem okazjonalnie spotkanych robotników rolnych. Była to notabene warstwa społeczna, która w zaborze rosyjskim, miejscu urodzenia Limanowskiego, wówczas nie istniała.

Wspomniane już aresztowanie i zesłanie Limanowskiego w głąb Rosji wiosną 1861 r. z powodu uczestnictwa w konspiracyjnym ruchu patriotycznym nie sprzyjało z całą pewnością zmaterializowaniu jego zainteresowań Prusami Wschodnimi, a szerzej ziemią zachodnimi i północnymi. Sytuacja uległa jednak zmianie podczas pobytu Limanowskiego we Lwowie od 1870 r. Wpływ na pogłębienie przez niego znajomości problematyki Prus Wschodnich musiała mieć niewątpliwie znajomość od tego właśnie czasu z Wojciechem Kętrzyńskim¹⁹, historykiem urodzonym w Giżycku i skutecznie penetrującym naukowo problematykę wschodniopruską. Wprawdzie Limanowski bardziej w tym czasie zajmował się sprawami ogólnozaborowymi, a zwłaszcza Śląskiem Cieszyńskim²⁰, jego działalność na rzecz spraw zachodnich i północnych przerwał — przynajmniej częściowo — prawie trzydziestoletni, przymusowy pobyt na zachodzie Europy. Interesująca nas tu problematyka, w tym także zagadnienie Prus Wschodnich, znajdowała w tych latach wyraz przede wszystkim w opracowaniach historycznych Limanowskiego, o czym niżej. Tu natomiast warto jeszcze podkreślić, że charakterystyczną cechą jego myśli politycznej było połączenie przyszłości spraw polskich zaboru pruskiego z kwestią socjalizmu niepodległościowego, pozbawionego piętna walki klasowej. Uwagę zwracała także szczególna koncentracja zainteresowań na Śląsku, który rokował największe nadzieje, zarówno jeśli chodzi o rozwój ruchu polskiego, jak i wyznawanego przez Limanowskiego kierunku ideowo-politycznego. W końcu okazało się jednak, iż wydedukowana mechanicznie z analizy struktury społecznej ludności polskiej wysoce uprzemysłowionego już wtedy Śląska teza o szczególnej podatności tamtejszej ludności polskiej na socjalizm jest złudna.

W sprawach polskich zaboru pruskiego Limanowski zabierał głos publicznie będąc na emigracji. Na paryskim kongresie socjalistów posybilistów (1889), jako przedstawiciel paryskiej Gminy Narodowo-Socjalistycznej wydającej „Pobudkę”, wygłosił przemówienie

18 B. Limanowski, *Pamiętniki (1835—1870)*, ss. 236—237; por. K. J. Cottam, op. cit., s. 228.

19 K. J. Cottam, op. cit., s. 228; T. Oracki, op. cit., s. 191.

20 Końcowym efektem było członkostwo Limanowskiego w tym czasie w Towarzystwie Pomocy Naukowej dla Księstwa Cieszyńskiego od 1873 r. i funkcja jego delegata we Lwowie od 1876 r., a także broszura: B. Limanowski, *Losy narodowości polskiej na Śląsku*, Lwów 1874.

poświęcone trudnemu położeniu Polski pod zaborami, zwłaszcza rosyjskim i pruskim, oraz potrzebie niepodległości narodowej i wolności politycznej dla każdego narodu europejskiego; podobne przemówienie wygłosił podczas bankietu uczestników obydwu paryskich kongresów socjalistycznych²¹. Śląskie zainteresowania Limanowskiego uległy zintensyfikowaniu po jego powrocie do kraju, kiedy osiadł w Krakowie (1907) i związał się zdecydowanie z aktywistyczną orientacją Józefa Piłsudskiego; chodziło mu zatem tylko o Śląsk Cieszyński, wchodzący w skład monarchii habsburskiej, a nie o Śląsk Górny, znajdujący się pod panowaniem cesarskich Niemiec. Razem z kierownictwem Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska uczestniczył jednak 17 lipca 1910 r. w obchodzie grunwaldzkim w Krakowie²².

Irredentystyczna działalność Limanowskiego w przededniu I wojny światowej i podczas niej w ramach orientacji na Austro-Węgry, a potem na Niemcy, kolidowała po części wyraźnie z całością jego dotychczasowych zainteresowań nie tylko Górnym Śląskiem, ale w ogóle całym zaborem pruskim, pozbawionym — w przeciwieństwie do zaboru rosyjskiego — emisariusza Polskiego Skarbu Wojskowego, którego Limanowski był od początku (27 sierpnia 1912) prezesem²³. Były to, trzeba powiedzieć, bieżące koszty polityczne, a zwłaszcza terytorialne, ówczesnej sytuacji geopolitycznej w ramach austro-węgierskiej koncepcji rozwiązywania sprawy polskiej. Trzeba też pamiętać, iż zabór pruski, jak zanotował Limanowski już po wybuchu I wojny światowej, „wstrzymał się od wszelkiej samoistnej czynności”²⁴. Miał zapewne na myśli irredentę zbrojną. Powyższa sytuacja w zaborze pruskim sprzyjała niewątpliwie utrzymaniu tam formalnego, prawno-politycznego status quo, przynajmniej do czasu zmian ogólnej konstelacji politycznej na arenie międzynarodowej. Dopiero wraz z nią można byłoby mówić także o zmianie taktyki polskich decydentów politycznych w tym zaborze.

Nim przejdę do zasygnalizowania wątku wschodniopruskiego w naukowej twórczości Limanowskiego, zaznaczę, iż znajomość tej problematyki wśród Polaków innych dzielnic była wówczas nikła, choć zainteresowanie nią miało tendencję wzrostu. I tak, na przykład wiosną 1900 r. Stanisław Wysocki, student wydziału elektrycznego i sekretarz sekcji Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich w Darmstademie oraz sekretarz ds. „Gazety Robotniczej”, organu Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego, pisał do Leona Wasilewskiego m.in.: „Pragnę się dowiedzieć, jaka jest ich historia [chodzi o Mazurów pruskich — L. S.], czym obecnie się głównie zajmują itd. Dlaczego a raczej odkąd są oni ewangelikami? Może mi wskazać jakie książki, żebym mógł się o tym dowiedzieć — Pragnąłbym o Mazurach cośkolwiek napisać do »Gazety Robotniczej«. Tymczasem posiadam o Mazurach pojęcie mniejszej niż przeciętny czytelnik »Gazety Robotniczej«”²⁵. Zainteresowanie Wysockiego zostało zaspokojone. Otrzymał bowiem odpowiedź, w której Wasilewski podał mu tytuł trzech wydawnictw poświęconych kwestii wschodniopruskiej²⁶. Nie odwoływał się jednak do opracowań Limanowskiego, lecz innych. Limanowski nie zajmował się bowiem wówczas kwestią wschodniopruską w sposób szczegółowy. Jego zainteresowanie sprawami wschodniopruskimi nie miało też wtedy charakteru aktualno-politycznego, dotyczyło raczej przeszłości i znalazło odzwierciedlenie w jego pracach historycznych. Mimo to ten aspekt

21 A. Leinwand, op. cit., ss. 10—11.

22 W. Najdus, op. cit., s. 472; por. J. Targalski, op. cit., s. 328; M. Żychowski, op. cit., s. 301.

23 B. Limanowski, *Pamiętniki (1907—1919)*, oprac. J. Durko, Warszawa 1961, s. 261.

24 Ibidem, s. 358.

25 Archiwum Centralne KC PZPR w Warszawie, Mf 1248/6, 305/VII/42 pt. 7, Korespondencja St. Wysockiego, nr 101 i 102 (sygnatury archiwalne z lat 1986—1987), St. Stefanowski] czyli Stanisław Wysocki (wcześniejszy pseud.: L. Mokiejewski) do L. Płochockiego czyli Leona Wasilewskiego z ZZSP, Darmstadt 10 IV i 1 V 1900.

26 Były to dwa drobniejsze opracowania oraz W. Kętrzyński, *O Mazurach* (zob. reedycję i uwagi J. Jasińskiego, Olsztyn 1968).

zagadnienia wschodniopruskiego musiał mieć doniosłe znaczenie popularyzacyjne i to nie tylko wśród bezpośrednich czytelników dorobku pisarskiego Limanowskiego. Nie zmienia tej opinii fakt, iż pisał on o sprawach wschodniopruskich niekiedy pobieżnie.

Badając wątek wschodniopruski w twórczości naukowej Limanowskiego nie sposób nie zwrócić uwagi na jego ogólne poglądy dotyczące przeszłości państwowej Polski. Przed 1138 r. Polska była według niego „największą ówczesną potęgą słowiańską na wschodzie Europy, wstrzymującą zalew niemczyzny od zachodu i nawałę mongolską ze wschodu”, później, po zjednoczeniu za Władysława Łokietka, „stała się znów silną, a przez połączenie się dobrowolnie z Litwą i Rusią, potęgą pierwszoplanową”. Połączenie to inspirowała, według Limanowskiego, „groźba niebezpieczeństwa ze strony krzyżackiej”. Jednakże zwycięstwa militarne nad Zakonem w XV—XVI w. (Limanowski pisze skrótowo jedynie o Grunwaldzie) nie zostały, jego zdaniem, wykorzystane: „zamiast doszczętnie znieść wroga — pisał — utworzono Prusy Książęce, państewko lenne Polsce, z którego wyrosła dławiąca nas później potęga pruska”²⁷. Równocześnie jednak, jeżeli konsekwencją unii polsko-litewskiej było powstanie na kresach wschodnich polskich wiosek szlacheckich i przenoszenie tam wyższej kultury polskiej, to skutkiem przyłączenia do Polski Prus Królewskich uzyskanie „drogi do Morza Bałtyckiego, do Gdańska”²⁸. Dzięki wywozowi zboża sprzyjało to przekształceniu Polski w spichlerz Europy. Finalnym rezultatem tych przeobrażeń były, według Limanowskiego, dwa zjawiska współzależne, mianowicie: przekonanie — w stosunkach wewnętrznych — jakoby jedynymi godnymi zajęciami szlachty były wojaczka i rolnictwo oraz dążność sąsiadów — w płaszczyźnie międzynarodowej — do unicestwienia Polski. Jeśli chodzi o sygnalizowaną mentalność antymieszczańską w Rzeczypospolitej, Limanowski zaznaczył już wcześniej, że właśnie na kresach zachodnich było pod tym względem inaczej, korzystniej. Tamtejsze stosunki sprzyjały, według niego, lepiej niż gdzie indziej w Polsce wzrostowi ogólnej „zamożności, pracowitości, a nawet uczciwości”²⁹. Limanowski dotknął tym samym, już w 1888 r., zależności między stopniem reglamentacji wolności osobistej członków jakiejś zbiorowości a sukcesami gospodarczymi, będącymi także konsekwencją stanu moralności społecznej.

Z powyższych spostrzeżeń wynika równocześnie problem natury zasadniczej i to właśnie w kontekście miejsca problematyki zachodniej w myśli politycznej Limanowskiego o Polsce. Chodzi po prostu o relację między kształtem terytorialnym Polski a strukturą społeczną jej ludności i stanem jej gospodarki. Limanowski zaznaczył w związku z tym, iż „skutkiem utraty Prus Królewskich [w 1772 r. — L. S.] nastąpił wielki spadek w wywozie zboża polskiego przez Gdańsk i handel zagraniczny Wisłą został utrudniony”. Podniósł jednak także, iż „może właśnie po części dlatego, rozwijał się przemysł i wzrastał handel wewnętrzny, a wywóz zboża otwierał sobie drogę ku Morzu Czarnemu”³⁰. Jakby jednak nie było, w dodatku mimo powstania kościuszkowskiego 1794 r., kompletna katastrofa państwowa Rzeczypospolitej stała się wkrótce faktem. Sytuację mogło odwrócić, według Limanowskiego, jedynie spełnienie kilku warunków. „Gdyby więc nie dawano się ludziom rozmaitym kombinacjom dyplomatycznym, ale powołano Prusy Południowe i Zachodnie do natychmiastowego powstania... gdyby odwołano się do włościan, ogłaszając bez zwłoki zupełną ich wolność, gdyby prowadzono akcję śmiałą, posuwającą się naprzód, zaczepną i ryzykowną, to można na pewno powiedzieć, że z początkiem maja powstanie panowałoby swobodnie od Warty aż po Dźwinę i mogłoby zorganizować siłę zbrojną, która by dała

27 B. Limanowski, *Stuletnia walka narodu polskiego o niepodległość*, Lwów 1906, ss. 1—2; tenże, *Studwudziesiętnia walka narodu polskiego o niepodległość*, Kraków 1916, ss. 1—2.

28 B. Limanowski, *Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej*, wyd. II, sprostowane, rozszerzone i powiększone o dwa rozdziały, Warszawa—Kraków 1922, cz. 1, s. 6. Pierwsze wydanie tej książki ukazało się w Zurychu w 1901 r.

29 B. Limanowski, *Historia ruchu społecznego w drugiej połowie XVIII stulecia*, Lwów 1888, s. 24.

30 B. Limanowski, *Historia demokracji polskiej*, wyd. II, cz. 1, s. 21.

odmienny bieg wypadkom europejskim³¹. Tak się jednak nie stało, a pod panowaniem pruskim znalazły się nie tylko kresy zachodnie dawnej Rzeczypospolitej, ale także sama Warszawa.

Wprawdzie Limanowski poświęcił sporo miejsca ogólnej charakterystyce polityki pruskiej wobec ludności polskiej, to jednak wątek wschodniopruski zajmował w jego zainteresowaniach naukowych stosunkowo mało miejsca. Jest to szczególnie widoczne przy konfrontacji twórczości Limanowskiego z historiografią współczesną³², choć trzeba pamiętać, iż Limanowski tworzył sto lat wcześniej i należał niewątpliwie do inicjatorów zainteresowań Prusami Wschodnimi. Uwypuklił w związku z tym poglądy ks. Hugona Kołłątaję zawarte w jego *Uwagach nad najważniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tylżyckiego zaczęto nazywać Księstwem Warszawskim* (Lipsk 1808), a dotyczące idei ściślejszego połączenia Gdańska z Księstwem, jak również Odry jako zachodniej granicy Polski. Zaznaczył przy tym, iż ludność na wschodnim brzegu tej rzeki, w tym także „Prusacy, w całej rozciągłości uważani, mówią albo po polsku, albo po litewsku”. Ponadto podkreślił, iż „w całych Prusach nie masz innych osad niemieckich, prócz które zaprowadzili Krzyżacy, lub później margrabiowie brandenburscy”³³. W podobnym duchu Limanowski odwoływał się do Stanisława Staszica³⁴.

Natomiast w innym okresie historycznym, po upadku powstania listopadowego, Limanowski dostrzegł, iż Towarzystwo Demokratyczne Polskie przenikało ze swoimi ideami m.in. do ludności polskiej Prus Wschodnich³⁵. Było to wyraźną oznaką pewnej reorientacji myślenia politycznego Polaków na rzecz ziem zachodnich i północnych. W rezultacie, zdaniem Limanowskiego, szlacheckim i plebejskim spiskiem poznańskim z lat czterdziestych XIX w. ogarnięto także Prusy Wschodnie³⁶, choć ich miejsce było wówczas, jak utrzymywał, drugorzędne, zwłaszcza w porównaniu ze wszystkimi innymi ziemiami polskimi pod panowaniem Prus³⁷. Sprzyjało to jednak, według niego, „podniesieniu i spotęgowaniu poczucia wspólności narodowej”³⁸. Przejawem tego było m.in., już po niepowodzeniach powstańczych 1848 r., objęcie Prus Wschodnich berlińską Ligą Narodową Polską Augusta Cieszkowskiego³⁹, a także reperkusje zjazdu słowiańskiego dla rozwoju narodowego tego terenu⁴⁰. Limanowski zauważył jednak również, iż naród niemiecki ze względów ogólnopaństwowych odmawiał m.in. Warmiakom i Mazurom prawa do „narodowości polskiej, ku której oni się garnąć poczeli”⁴¹. Mimo to właśnie Prusy Wschodnie, choć w o wiele mniejszym stopniu niż Śląsk Górny i Cieszyński, a także Pomorze i Wielkopolska, weszły w połowie XIX w. na drogę demokratyzacji polskości. Proces ten w następnych

31 Ibidem, cz. 1, s. 35. Według Limanowskiego było tak tym bardziej, że Rosja obawiała się powstania na tle socjalnym nie tylko w Rzeczypospolitej, ale także u siebie i w Prusach, właśnie na ziemiach zamieszkałych przez ludność polską (Śląsk, Prusy Zachodnie. Ibidem, cz. 1, ss. 35—36, przyp. nr 4, 43).

32 Zob. zwłaszcza obszernie dzieło zbiorowe: *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, red. B. Łukaszewicz, Olsztyn 1985.

33 Cyt. za: B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, Warszawa [1920], s. 95.

34 B. Limanowski, *Stanisław Staszic. Życiorys*, Warszawa [1920], s. 55.

35 B. Limanowski, *Historia ruchu narodowego od 1861 do 1864 r.*, t. 1, Lwów 1882, s. 39.

36 B. Limanowski, *Historia demokracji polskiej*, wyd. II, cz. 2, s. 138.

37 B. Limanowski, *Historia ruchu rewolucyjnego w Polsce w 1846 r.*, Kraków 1913, s. 134.

38 Ibidem, s. 254.

39 B. Limanowski, *Stanisław Worcell. Życiorys*, Warszawa 1948, s. 270. Pierwsze wydanie tej książki ukazało się w Krakowie w 1910 r.; tenże, *Historia demokracji polskiej*, wyd. II, cz. 2, ss. 313—315.

40 B. Limanowski, *Stanisław Worcell*, s. 337; zob. też tenże, *Historia demokracji polskiej*, wyd. II, cz. 2, s. 303.

41 B. Limanowski, *Stanisław Worcell*, ss. 337—338; por. M. Żychowski, op. cit., s. 111.

dziesięcioleciach nasilał się, przy czym w 1861 r. — zaznaczył Limanowski — Prusy Wschodnie miały czterech posłów w sejmie Pruskim⁴².

Inny kierunek rozwoju sytuacji w Królestwie Polskim i w zaborze rosyjskim z powodu braku warunków do legalizacji działań politycznych Limanowski analizował skrupulatnie. Równocześnie z satysfakcją odnotował fakt zimowania na przełomie 1863 i 1864 r. znacznej liczby powstańców styczniowych „w Prusach Wschodnich pomiędzy Mazurami, którzy gościnnie ofiarowali im przytułek i strzegli ich od władz pruskich”. Zauważył też, iż „Niemcy w Prusach Wschodnich okazywali wszelkie współczucie dla powstania polskiego”⁴³, a ponadto udział oddziałów sformowanych wiosną 1864 r. m.in. w Prusach Wschodnich w dalszych walkach powstańczych na terenie Kongresówki, nawet po upadku Rządu Narodowego⁴⁴. Limanowskiego fascynowała w tym okresie przede wszystkim ewolucja polskości w kierunku ludowym. Było to widoczne w stopniu najwyższym właśnie w zaborze pruskim. Limanowski wiązał nadzieje z demokratyzacją polskości w kontekście przeobrażeń socjalistycznych na ziemiach polskich, tak jak ujmował je socjalizm niepodległościowy, pozbawiony walki klasowej. Już w końcu XIX w. Limanowski zdawał sobie doskonale sprawę z tego, iż poza Poznańskiem także Górny Śląsk i Pomorze zdecydowanie uczestniczą w polskiej aktywności społeczno-gospodarczej, kulturalno-oświatowej i narodowo-politycznej. Wiedział jednak również, że Prusy Wschodnie pozostawały w tej sprawie wyraźnie w tyle. Dopiero na początku XX w. Limanowski odnotował wejście ludności tego regionu na podobną drogę rozwoju. Zdawał sobie przy tym sprawę z różnic, także w obrębie Prus Wschodnich; Warmia była — jego zdaniem — bardziej zaawansowana w rozwoju narodowopolskim i bardziej samodzielna (wybór ks. Antoniego Wolszlegiera do parlamentu w 1893 r.) niż Mazury, choć i te Iгнаły według niego do polskości (działalność Jana Karola Sembrzyckiego)⁴⁵.

Już wcześniej, w 1881 r., Mazury były przykładem na to, że „prześladowanie narodowe ściśle łączy się z wyzyskiwaniem ekonomicznym”. W opinii Limanowskiego „Mazur też zwykle nie umie dobrze po polsku, ani po niemiecku i w największej znajdować się musi ciemnocie, bo nie jest w stanie ani za pomocą jednego, ani za pomocą drugiego języka rozwinąć przyrodzonych swoich zdolności. Nic więc dziwnego — kontynuował Limanowski — że daje się łatwo Niemcom wyzyskiwać i najczęściej jest prawdziwym ich niewolnikiem”. Za dr. Romanem Szymańskim przyjął, że „na tak zwanych Mazurach i Prusach Wschodnich, na 386 000 mieszkańców znajduje się około 304 000 Polaków”⁴⁶. Nie sposób nie zauważyć, iż jeżeli zawartość ostatniego cytatu była zbyt optymistyczna, to treść przedostatniego grzeszyła jednak nadmiernym pesymizmem w oglądzie ludności mazurskiej. Było bowiem rzeczą oczywistą, iż także ona korzystała z modernizacyjnej polityki państwa pruskiego. Limanowski przeoczył też w tym czasie, jak się zdaje, ewangelicki charakter ludności mazurskiej. W każdym razie nie brał go pod uwagę w jednoznacznej ocenie protestantyzmu pruskiego z punktu widzenia narodowopolskiego — „obrona religii katolickiej we wszystkich prowincjach polskich monarchii pruskiej jest

42 B. Limanowski, *Historia ruchu narodowego*, t. 1, ss. 125—126; tenże, *Historia powstania narodu polskiego 1863 i 1864 r.*, wyd. II, przerobione, Lwów 1909, ss. 96—98.

43 B. Limanowski, *Historia ruchu narodowego*, t. 2, s. 219, 227; tenże, *Historia powstania narodu polskiego*, s. 457; tenże, *Powstanie narodowe 1863 i 1864 r.*, wyd. II, uzupełnione i poprawione, Lwów 1900, s. 117, 127.

44 B. Limanowski, *Historia ruchu narodowego*, t. 2, ss. 224—225; tenże, *Historia powstania narodu polskiego*, s. 468; tenże, *Powstanie narodowe*, s. 32.

45 B. Limanowski, *Stuletnia walka narodu polskiego*, ss. 426—427; tenże, *Studwudziesiętnia walka narodu polskiego*, ss. 401—402.

46 B. Limanowski, *Ostatnie lata dziejów powszechnych. Od 1846 r. do dni dzisiejszych*, Lwów 1881, ss. 282—283. Wydane w różnych latach prace Limanowskiego świadczą o tym, iż on sam w miarę upływu lat odkrywał coraz to nowe karty polskości poszczególnych regionów ziem zachodnich i północnych.

prawie równoznaczna z obroną narodowości polskiej, gdyż protestantyzm ułatwia i posuwa sprawę germanizacji⁴⁷.

Utożsamianie się Limanowskiego z aktywistyczną orientacją polityczną Józefa Piłsudskiego bezpośrednio przed i w trakcie I wojny światowej miało decydujący wpływ na zawartość drugiego wydania książki (1916) o walce narodu polskiego o niepodległość. Zabrakło w niej ówczesnej problematyki ziem polskich pod władzą Niemiec. Nowy rozdział książki Limanowskiego, zatytułowany *Świt*, a poświęcony okresowi 1904—1915, zawiera charakterystykę sytuacji jedynie na tych ziemiach polskich, które podlegały władztwu Rosji i Austrii. Wierząc w powstanie Polski, Limanowski był świadom tego, że na pograniczach narodowościowych nie sposób przeprowadzić granice polityczne zgodnie z ideą państwa narodowego i dlatego uznawał potrzebę poszanowania przez państwo prawa tzw. mniejszości narodowych. Upatrywał w tym zresztą „ważną oznakę szerzącej się demokracji”. Dążność „nawet najmniejszych narodów do posiadania własnej politycznej organizacji, inaczej państwa, jest — zdaniem Limanowskiego — naturalnym przejawem chęci zapewnienia i utrwalenia swej niezależności”⁴⁸.

Zasygnalizowana wyżej kwestia z wielką siłą wystąpiła po I wojnie światowej i znalazła wyraz w idei plebiscytów. Jej materializacja, także w Prusach Wschodnich, spowodowała, że Limanowski zaangażował się po 1918 r. czynnie w propagandę plebiscytową, przede wszystkim jednak na Górnym Śląsku. Plebiscyt wschodniopruski zdominowała bowiem wojna polsko-bolszewicka. Ona też pochłonęła Limanowskiego, człowieka oddanego bez reszty sprawie obrony państwowości polskiej i biorącego aktywny udział w związanych z nią działaniach propagandowych. Warto jeszcze zasygnalizować, że obraz polityki pruskiej w publikacjach plebiscytowych Limanowskiego był o wiele mniej wyważony niż w jego opracowaniach historycznych, pochodzących z przełomu XIX i XX w.

47 B. Limanowski, *Stuletnia walka narodu polskiego*, s. 426.

48 B. Limanowski, *Państwo unarodowione i unarodowienie ziemi*, Lwów—Warszawa (1918), ss. 15—17.

OSTPREUßEN IM LEBEN UND SCHAFFEN DES BOLESŁAW LIMANOWSKI (VOR 1918)

Zusammenfassung

Nach Vorstellung einer kurzen biographischen Information über Limanowski (1835—1935) und einer etwas längeren betreffend Sachliteratur wurde in dieser Abhandlung die Aufmerksamkeit auf die Problematik des Titels konzentriert, angefangen von den ersten Interessen Limanowskis an westlichen und nördlichen Gebieten, darunter Ostpreußen gegen Ende der fünfziger Jahre des vorigen Jahrhunderts und seine ersten Kontakte mit Ostpreußen während seiner Reise nach Belgien und Frankreich im Jahre 1860, im September. Die politischen Ereignisse (Deportation im Frühjahr 1861 ins Innere Rußlands, Emigration nach Westeuropa im Jahre 1878 und Rückkehr nach Krakau im Jahre 1907) wirkten ungünstig auf die Entwicklung westlicher Gedanken Limanowskis, trotzdem sie in seinem Leben und Schaffen anwesend waren (z. B. Lemberger Kontakte mit Wojciech Kętrzyński nach dem Jahre 1870 und publizistische, sowie wissenschaftliche Tätigkeit während der Emigration). Noch mehr, sie kollidierten teilweise deutlich mit dem ganzen seiner bisherigen Interessen an der preußischen Besetzung im allgemeinen, insbesondere auf Grund der irredentistischen Tätigkeit des polnischen Aktivismus, der sich auf Österreich-Ungarn und Deutschland richtete. Erst die Niederlage der zentralen Staaten und die mit ihr verbundenen territorial-politischen Veränderungen im mittel-östlichen Europa nach 1918 verursachten, daß Limanowski zuerst zu den schlesischen und dann ostpreußischen Problemen zurückkehrte.